

**ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ СУЧАСНОСТІ:
ПРАВОВИЙ ДОСВІД ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ****FOOD SECURITY IN THE CONDITIONS OF MODERN MILITARY CONFLICTS:
LEGAL EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES**

**Харитонova Т.С., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

**Григор'сва Х.А., д.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Метою статті є формування нормотворчих пропозицій щодо збереження продовольчої безпеки населення України на основі вивчення подібного досвіду країн, на території яких відбувалися воєнні дії у період останніх тридцяти років (1990 – до сьогодні): Сирія, Ефіопія, Еритрея, Судан, Афганістан, Ірак, Косово, Ємен. За результатами проведеного дослідження було встановлено низку закономірностей розвитку продовольчих відносин у країнах, які перебували у стані збройних конфліктів. По-перше, усі аналізовані країни проходили три послідовні фази трансформації стану продовольчої безпеки: фазу передумов, фазу гострого конфлікту, поствоєнну фазу. По-друге, виявлений тісний взаємозв'язок між продовольчою безпекою, екологічними проблемами та напруженням воєнних конфліктів дозволяє спрогнозувати подальше ускладнення екологічних умов ведення сільськогосподарської діяльності в Україні та зростання потреби в системному вирішенні цих проблем за допомогою держави. По-третє, виявлено такі важливі риси продовольчих відносин за умов ведення воєнних дій: а) згортання програм державної підтримки сільського господарства; б) використання сільського господарства як фактору воєнного впливу («продовольство як зброя», використання сільського господарства як джерела доходу); в) трансформація сільського господарства. За воєнних умов значно зростає актуальність створення таких організаційно-правових умов, за яких населення отримує легальні можливості для самозабезпечення продовольством. Для сучасної України значно підвищується соціальна функція землі, однак це вступає в конфлікт із обраним вектором розвитку земельного законодавства, який особливо яскраво окреслюється протягом останніх трьох років (йдеться про майновий характер землі, пріоритет її комерційного значення, спірні умови введення сільськогосподарської землі до ринкового обороту тощо). По-четверте, дослідження продемонструвало, що післявоєнні країни стикаються з глибоким спадом аграрного виробництва та затяжною продовольчою кризою. Саме тому надзвичайно важливим стає максимальне збереження рівня та обсягів сільськогосподарського виробництва ще на стадії гострого конфлікту. У зв'язку з цим надання системної виваженої державної підтримки вітчизняному аграрному бізнесу є питанням національної безпеки.

Ключові слова: продовольча безпека, сільське господарство, продовольство, агробізнес, воєнний стан, післявоєнне відновлення, аграрне право, державна підтримка.

The purpose of the article was the formation of normative proposals for preserving the food security of the population of Ukraine based on the study of the similar experience of countries on the territory of which military operations took place in the period of the last thirty years (1990 – until today): Syria, Ethiopia, Eritrea, Sudan, Afghanistan, Iraq, Kosovo, Yemen. According to the results of the conducted research, a number of patterns of development of food relations in countries that were in a state of armed conflicts were established. First, all the analyzed countries went through three consecutive phases of food security transformation: the preconditions phase, the acute conflict phase, and the post-war phase. Secondly, the revealed close relationship between food security, environmental problems and the tension of military conflicts allows us to predict the further complication of the environmental conditions of conducting agricultural activities in Ukraine and the growing need for a systematic solution to these problems with the help of the state. Thirdly, the following important features of food relations under the conditions of military operations were revealed: a) curtailment of state support programs for agriculture; b) the use of agriculture as a factor of military influence («food as a weapon», the use of agriculture as a source of income); c) transformation of agriculture. Under wartime conditions, the urgency of creating such organizational and legal conditions under which the population receives legal opportunities for self-sufficiency in food increases significantly. For modern Ukraine, the social function of land is significantly increasing, but this comes into conflict with the chosen vector of development of land legislation, which has been particularly clearly outlined during the last three years (it concerns the property nature of land, the priority of its commercial value, controversial conditions for the introduction of agricultural land into market circulation, etc.). Fourth, the study showed that post-war countries are facing a deep decline in agricultural production and a protracted food crisis. That is why it is extremely important to maintain the maximum level and volume of agricultural production even at the stage of an acute conflict. In this regard, the provision of systematic and balanced state support to domestic agrarian business is a matter of national security.

Key words: food security, agriculture, food, agribusiness, martial law, post-war reconstruction, agrarian law, state support.

Постановка проблеми. Ситуація, в якій опинилася Україна в результаті ведення на її території широкомасштабних воєнних дій, щодня породжує гострі запитання. У рамках нашого дослідження аналізуватиметься питання, яке є спільним знаменником для соціальних, економічних та екологічних проблем війни – питання продовольчої безпеки. При цьому унікальність нинішньої ситуації посилюється тим, що у діючому воєнному конфлікті перебувають держави, сукупна частка яких у виробництві та експорті сільськогосподарської продукції у світі становить майже третину. За останні десятиріччя жодна країна – експортер сільськогосподарської продукції на рівні України – не ставала територією воєнних дій. Глобальні наслідки війни в Україні для продовольчої безпеки світу – тема для окремих глибоких досліджень.

У цій статті ми сконцентруємося на проблемі формування та утримання внутрішньої продовольчої безпеки України в умовах війни. Слід розуміти, що наша держава – це далеко не перша країна, яка переживає подібний складний етап. У зв'язку з цим існує потреба в аналізі досвіду інших країн, на території яких велися бойові дії, у розрізі загроз продовольчій безпеці населення. Для такого аналізу були обрані країни і території, що були охоплені воєнними конфліктами протягом останніх кількох десятиріч: Сирія, Ефіопія, Еритрея, Судан, Афганістан, Ірак, Косово, Ємен. Системний аналіз вказаних прикладів дозволяє виділити деякі закономірності, що мають важливе значення для розуміння загального сценарію змін у продовольчій безпеці країни в умовах війни. Таке розуміння дозволяє вчасно та ефективно запобігати настанню прогнозованих негативних наслідків.

Аналіз стану досліджень виявляє особливість розвитку вітчизняної наукової доктрини щодо правового забезпечення продовольчої безпеки: усі дослідження можна поділити на публікації *довоєнного періоду* (до 2022 року) та публікації *воєнного періоду* (з 2022 року). Основними питаннями, які розкривалися у довоєнний час, можна вказати проблеми: формування стабільного законодавства про продовольчу безпеку; створення продовольчих резервів, необхідних за умов настання гіпотетичних загроз; розробки механізмів стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції; міжнародного співробітництва у сфері продовольчої безпеки тощо. Дослідження цього періоду втілені у наукових працях М.В. Гребенюка [1], А.В. Духневича [2], В.М. Єрмоленка [3], Н.В. Карпінської [4], Т.О. Коваленко [5], Т.В. Курман [6], С.О. Лушпаєва [7], В.В. Носіка [8], О.О. Сурилової [9], О.М. Туєвої [10], В.Ю. Уркевича [11] та інших учених [12]. З початком воєнних дій в Україні наукові праці змінили свій характер та фактично демонструють два основних вектори: а) виявлення ризиків для продовольчої безпеки в умовах ведення бойових дій та ускладнення здійснення сільськогосподарської діяльності (цьому присвячена значна кількість економічних досліджень); б) аналіз нормотворчих кроків, зроблених з метою збереження продовольчої безпеки, а також висунування пропозицій щодо удосконалення законодавства з цією метою (О.М. Батигіна [13], В.М. Єрмоленко [14], А.М. Земко [15], Г.С. Корнієнко [16], П.Ф. Кулинич [17], Т.В. Курман [18] та інші).

При цьому в сучасній науковій доктрині відсутні дослідження, спрямовані на аналіз подібного правового досвіду інших країн світу, виявлення на цій основі типових алгоритмів, прогнозування небезпек, передбачення оптимальних нормотворчих кроків для недопущення настання продовольчої кризи в країні, яка воює. Вивчення вітчизняної наукової літератури продемонструвало епізодичне використання окремого іноземного досвіду, проте лише щодо розвинених країн в умовах мирного часу. Тобто такі правові ілюстрації наразі недостатньо актуальні для сучасної України, перед якою стоїть завдання забезпечити сільськогосподарське виробництво та продовольчу безпеку в умовах ведення бойових дій.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є формування нормотворчих пропозицій щодо збереження продовольчої безпеки населення України на основі вивчення подібного досвіду країн, на території яких відбувалися воєнні дії у період останніх тридцяти років (1990 – до сьогодні).

Виклад основного матеріалу. Аналіз новітньої історії людства протягом останніх трьох десятиріч (1990 – 2022) вказує на регулярні спалахи збройних конфліктів різної етіології у багатьох кутках нашої планети. Одним із негативних наслідків таких ситуацій слід вказати дестабілізацію продовольчої безпеки населення. При цьому варто одразу наголосити, що продовольча безпека має чотири стандартні виміри: наявність (постійна присутність достатньої кількості їжі); доступ (наявність достатніх ресурсів для придбання необхідної та здорової їжі); утилізація (розумне споживання їжі на основі знань про належне харчування та догляд); і стабільність наявності, доступу та використання їжі [19; 20]. Саме виникнення проблем у цих відносинах дозволяє говорити про загрози продовольчій безпеці населення.

При цьому важливо відмітити, що ефект продовольчої кризи спостерігається не лише щодо того населення, яке безпосередньо потрапляє до зони воєнного конфлікту, – продовольча безпека людей, що проживають часом у абсолютно інших країнах чи на інших територіях, теж суттєво знижується внаслідок вимушених масових переміщень великих мас людей, порушень виробничих процесів, транспортних і логістичних коридорів тощо. З цієї точки зору, воєнні дії на території України мають найбільш серйозні наслідки для продовольчої безпеки. Якщо війна

поглибитися, продовольча криза загостриться, створивши виклик для багатьох країн, особливо тих, які залежать від імпорту продовольства, таких як країни Близького Сходу та Північної Африки. Водночас, як зазначають дослідники, війна прийшла в невдалий час для світових продовольчих ринків, оскільки ціни на продовольство вже були високими через перебої в ланцюжку поставок, спричинені пандемією COVID-19, високий світовий попит і поганий урожай у деяких країнах [21].

Слід не забувати про те, що наразі триває низка воєнних конфліктів, які теж продовжують чинити негативний вплив на продовольче забезпечення. Наприклад, безперервний насильницький конфлікт у ДРК і Центральноафриканській Республіці порушив виробництво продуктів харчування, а також торгівлю продуктами харчування. У Західній Африці та Центральному Сахелі триваючі насильницькі конфлікти призвели до того, що 24,8 мільйона людей опинились у продовольчій кризі [22].

Уважний аналіз досвіду інших країн, що перебували у стані ведення воєнних дій, вказує на поступове проходження ними трьох фаз, на кожній з яких продовольчі відносини мали власну специфіку. Отже, можна виділити три такі фази: фаза передумов, фаза гострого конфлікту, післявоєнна фаза (наслідкова).

Передумови. На прикладі аналізованих країн простежується тісний взаємозв'язок між ступенем продовольчої безпеки, екологічними умовами ведення сільськогосподарської діяльності та напруженням воєнних конфліктів. Спостерігається часта залежність між падінням внутрішнього виробництва сільськогосподарської продукції через посухи (інші несприятливі погоднокліматичні умови) та соціальною напругою в суспільстві. Подібні закономірності фіксувалися в Сирії та Судані, які страждали від посух напередодні воєнних спалахів (наприклад, коливання цін на пшеницю стало основною причиною конфлікту в Судані в 2011 році [23]). Характерна особливість полягає у тому, що чим складніші були екологічні проблеми аграрного виробництва до війни, тим більше вони поглиблюються під час воєнних дій. Найбільш грізними у цьому аспекті є посухи. Будучи повільними стихійними лихами, вони зазвичай впливають на більші території, ніж інші типи стихійних лих, і ускладнюють реалізацію стратегій пом'якшення та адаптації. Багато несприятливих наслідків посухи часто накопичуються повільно і можуть зберігатися протягом багатьох років після її закінчення [24].

Для України не характерним було зниження продовольчої безпеки напередодні війни, однак наявність екологічних проблем, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю, вказує на потенційні слабкі місця. Слід очікувати поглиблення вітчизняних агроекологічних проблем: деградації ґрунтів, розширення зон опустелювання, зменшення придатних водних ресурсів, доступних для сільськогосподарського поливу, тощо.

Гостра фаза конфлікту. Аналіз іноземних сценаріїв взаємовпливу продовольчої безпеки та війни, дозволяє виявити кілька важливих спільних рис:

а) *згортання програм державної підтримки сільського господарства*, що в цілому зумовлюється перенаправленням бюджетних коштів на воєнні задачі. Сільське господарство як ризикова сфера економічної діяльності в період гострих криз потребує ще більшої уваги з боку держави, однак воєнні конфлікти у активній фазі свого розвитку блокують таку підтримку. Це обвалює аграрний сектор ще більше та стає потужним тригером зниження продовольчої безпеки населення.

При тому надзвичайно цікавими виглядають на цьому тлі висновки, зроблені щодо сирійського конфлікту. Так, учени виявили, що земельні реформи 1960-х років і державна підтримка сільськогосподарського сектора стали буфером проти голоду, коли Сирія була занурена у війну.

Той факт, що Сирія, незважаючи на десятиліття війни, вижила без голоду, підтверджує тезу, що державна підтримка сільського господарства в регіонах, що розвиваються, є центральною для продовольства, розвитку та національної безпеки [25];

б) *використання сільського господарства як фактору воєнного впливу*. В умовах війни всі цінні ресурси ще більше підвищують своє значення. Це твердження абсолютно справедливе для сільського господарства, тому можна спостерігати різні варіанти маніпулювання ним:

– «продовольство як зброя» – тактика, яка проявляється найчастіше в навмисному знищенні урожаю, посівів, ґрунтового покриву, худоби тощо з метою пониження продовольчого забезпечення певної території та досягнення воєнних стратегічних цілей. Війна в Ємені, наприклад, стала яскравою ілюстрацією такої тактики, за що була названа «знищенням сільського господарства»: з воєнно-політичною метою систематично знищувалися посіви та сільськогосподарська інфраструктура [26; 27]. Хоча кількість жертв масового голоду зменшилася за останні десятиліття [28], це все ще широко використовується навмисна військова стратегія в зонах сучасних конфліктів, таких як Тіграй (Північна Ефіопія), Ємен, Південний Судан або Центральноафриканська Республіка [22].

Крім того, дефіцит їжі може використовуватися як зброя для перешкоджання проживанню на спірних територіях або для стимулювання повстань [29]. Під час війни між двома африканськими країнами – Ефіопією та Еритреєю – у 1998–2000 роках їжею не маніпулювали як частиною воєнної стратегії такою мірою, як це було у 1984–85 роках. У той час міжнародні зусилля з надання допомоги голодуючим у Тіграї та Волло були використані військовими для того, щоб загнати голодних у центри годівлі, звідки їх можна було примусово переселити, нібито щоб надати їм більше продуктивної землі, а також щоб звільнити території, контрольовані повстанцями [30];

– використання сільського господарства як джерела доходу. Тактика полягає у збереженні та підпорядкуванні сільськогосподарського виробництва власним цілям воюючих сторін. Учасники бойових дій можуть отримати прямий контроль над сільськогосподарськими ресурсами для існування або стягувати податки з цих продуктів. Наприклад, таліби брали закят (ісламський податок) у розмірі 10 відсотків за будь-яку сільськогосподарську культуру, вирощену на підконтрольній їм території в Афганістані [31]. Також у Сирії та Іраку аграрні зони, захоплені Ісламською державою Іраку та Сирії (ІДІЛ), значною мірою збереглися, незважаючи на масове переміщення [32]. У Сахелі повідомлялося, що недержавні збройні групи контролюють та інвестують у тваринництво, щоб підтримувати економічну діяльність і зберегти регіон як базу [33]. По суті, те, як озброєні групи справляються з виробництвом їжі, є важливим показником їхніх стосунків із місцевими громадами. Грабунок відображає незнання людей про безпеку засобів до існування, тоді як оподаткування виробництва продуктів харчування можна інтерпретувати як зацікавленість озброєної групи у встановленні тривалих відносин із громадами [34].

Зважаючи на те, що сільське господарство – це цілий комплекс ресурсів (природних, технічних, людських, біологічних), здатний до самовідновлення та продукування додаткових ресурсів, не дивним є підвищений інтерес до нього під час війни. Крім того, аграрне виробництво формує підвалини продовольчої безпеки, тобто має потужний вплив на суспільство і його стабільність, що теж має неабияке значення в умовах розробки воєнних стратегій. Ураховуючи усі ці особливості, цілком логічно виглядає активне втягнення сільського господарства у воєнні конфлікти: або для отримання додаткових вигод, або для позбавлення цих вигод суперників. Найгіршим наслідком

цієї тенденції є той факт, що у будь-якому випадку страждає продовольча безпека цивільного населення.

Іноді прогнозоване зменшення сільськогосподарського виробництва грає навіть антивоєнну роль. Наприклад, прем'єр-міністр Ефіопії Мелес Зенаві у 2000 році закликав до «швидкого припинення війни, тому що його вражена посухою країна не може дозволити собі ще один рік жити в стані конфлікту» [35];

в) *трансформація сільського господарства*. В умовах гострої фази воєнного конфлікту аграрний устрій аналізованих країн суттєво змінювався. По-перше, крупний бізнес демонструє спад. При цьому повної зупинки практично не спостерігалось у жодній країні. Наприклад, хоча багато сімей в Сирії переїхали до міст, починаючи з 2011 року [36], тисячі фермерських домогосподарств залишилися в сільській місцевості та доглядали за посівами протягом усього конфлікту [37]. По-друге, змінюється роль сільськогосподарської діяльності: підвищується її продовольче, а не комерційне значення. Населення намагається самозабезпечитися їжею. Цікавим прикладом є активна сільськогосподарська діяльність у великих таборах сирійських біженців (утворення садів, городів, теплиць тощо). Для України ця тенденція теж має значення та власні правові корені. Наприклад, в умовах хиткої продовольчої безпеки зростає значення особистих селянських господарств (ОСГ) як особливої форми господарювання на землі для забезпечення власних споживчих потреб. Довгий час держава намагалася створити такі правові умови, які б підштовхнули трансформацію ОСГ у комерційні суб'єкти, однак в умовах війни ОСГ (які більше 20 років тому) стає тим рятувальним кругом, який держава може надати своєму населенню для часткового самозабезпечення продовольством.

Наслідки. Спільними наслідками для країн, що пережили воєнні конфлікти, є спад аграрного виробництва та різний ступінь зниження продовольчої безпеки. Більше того, такі етапи післявоєнної реконструкції затьмарені запеклими суперечками щодо доступу та власності на землю та воду, оскільки права власності часто переходили з рук в руки кілька разів під час війни [38]. Таким чином, відсутність продовольчої безпеки, зокрема для бідних верств населення, часто зберігається після завершення насильницького конфлікту, оскільки відбудова просувається повільно [22].

Додатковим наслідком, який можна простежити на прикладі аналізу досвіду інших країн, слід вказати глобальні зміни у структурі аграрного виробництва. Наприклад, фермери, які постраждали від конфлікту в Колумбії, змінили своє рослинництво на стратегію з низьким ризиком і низькою прибутковістю, переключивши своє виробництво з діяльності з більшими інвестиціями на менш прибуткової культури з короткостроковою врожайністю та культури, які забезпечували продовольством для існування [39].

До цього вірогідного сценарію потрібно бути готовими, щоб вчасно та ефективно підтримати сільське господарство України та не допустити катастрофічних продовольчих наслідків. У цих умовах стає очевидним, що формування адаптивної та дієвої державної підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників – це питання національної безпеки [40].

Крім того, важливо підкреслити, що вплив зниження виробничого потенціалу та показників продовольчої безпеки часто підштовхують уряди до активних імперативних дій. Так, коли високі ціни на продовольство спричиняють негативний вплив, який є політично, соціально та економічно неприйнятним, є вагоме обґрунтування для державного втручання на товарні ринки з метою впливу на ціни, використання та обсяги виробництва [41]. Уже до 12 квітня 2022 року загалом 16 країн заборонили або обмежили експорт продуктів харчування [42]. Ці

обставини красномовно свідчать про важливість збереження та адаптації агропротекційних відносин в умовах воєнних дій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було встановлено низку закономірностей розвитку продовольчих відносин у країнах, які перебували у стані збройних конфліктів протягом останніх тридцяти років:

– усі аналізовані країни проходили три послідовні фази трансформації стану продовольчої безпеки: фазу передумов, фазу гострого конфлікту, поствоєнну фазу;

– виявлений тісний взаємозв'язок між продовольчою безпекою, екологічними проблемами та напруженням воєнних конфліктів дозволяє спрогнозувати подальше ускладнення екологічних умов ведення сільськогосподарської діяльності в Україні та зростання потреби в системному вирішенні цих проблем за допомогою держави;

– виявлено такі важливі риси продовольчих відносин за умов ведення воєнних дій: а) згортання програм державної підтримки сільського господарства; б) використання сільського господарства як фактору воєнного впливу («продовольство як зброя», використання сільського

господарства як джерела доходу); в) трансформація сільського господарства. За воєнних умов значно зростає актуальність створення таких організаційно-правових умов, за яких населення отримує легальні можливості для самозабезпечення продовольством. У зв'язку з цим для сучасної України значно підвищується соціальна функція землі, про яку неодноразово писав І.О. Костяшкін [43]. Однак це вступає в конфлікт із обраним вектором розвитку земельного законодавства, який особливо яскраво окреслюється протягом останніх трьох років (йдеться про майновий характер землі, пріоритет її комерційного значення, спірні умови введення сільськогосподарської землі до ринкового обороту тощо);

– дослідження продемонструвало, що післявоєнні країни стикаються з глибоким спадом аграрного виробництва та затяжною продовольчою кризою. Саме тому надзвичайно важливим стає максимальне збереження рівня та обсягів сільськогосподарського виробництва ще на стадії гострого конфлікту. У зв'язку з цим надання системної виваженої державної підтримки вітчизняному аграрному бізнесу є питанням національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гребенюк М.В. До питання створення Концепції продовольчої безпеки України. *Правничий вісник університету «Крок»*. 2010. Вип. 5. Т. 1. С. 78–84.
2. Духневич А. Зобов'язання України щодо продовольчої безпеки відповідно до Угоди СОТ «Про сільське господарство». *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2 (6). С. 92–97.
3. Єрмоленко В.М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис... докт. юрид. наук 12.00.06. Харків, 2008. 36 с.
4. Карпінська Н.В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС: автореф. дис. ... докт. юрид. наук 12.00.06. Одеса, 2021. 32 с.
5. Коваленко Т.О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30–41
6. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
7. Лушпаєв С.О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 19 с.
8. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Сурілова О.О. Продовольча безпека в умовах пандемії. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2021. Т. 28. С. 117–123.
10. Курман Т.В., Туєва О.М. Право продовольчої безпеки: навч. посіб. Харків: Юрайт, 2021. 92 с.
11. Уркевич В.Ю. Стосовно законодавства про продовольчу безпеку України. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 жовт. 2012 р.). у 3-х ч. Ч. 2 «Приватно-правові проблеми формування правової держави». Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 143–144.
12. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: кол. монографія / за ред. В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги. Харків, 2013. 326 с.
13. Батигіна О.М. Продовольча безпека: історія розвитку та сучасний стан правового регулювання / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: кол. монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 154–179.
14. Єрмоленко В.М. Стан і перспективи наукового, нормативно-правового та освітнього забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжн. наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОРП Ямчинський О.В., 2022. С. 24–29.
15. Земко А.М. Продовольча безпека в умовах війни: правовий аспект. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжн. наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОРП Ямчинський О.В., 2022. С. 112–115.
16. Корнієнко Г.С. Правові засади експорту сільськогосподарської продукції як основи продовольчої безпеки в сучасних умовах / Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: кол. монографія / за ред. д.ю.н., проф. А. П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 128–153.
17. Кулинич П.Ф. Продовольча безпека України та світу в умовах збройних конфліктів: шляхи вдосконалення правового забезпечення. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжн. наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОРП Ямчинський О.В., 2022. С. 34–36.
18. Курман Т.В. Агробізнес та продовольча безпека: загрози та проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 122–126.
19. Ericksen P.J. Conceptualizing food systems for global environmental change research. *Global Environmental Change*. 2008. Vol. 18. P. 234–245.
20. United Nations System High Level Task Force on Global Food Security. Food and Nutrition Security: Comprehensive Framework for Action. Summary of the Updated Comprehensive Framework for Action (UCFA); United Nations System High Level Task Force on Global Food Security: Rome, Italy, 2011.
21. Ben Hassen T., El Bilali H. Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems? *Foods*. 2022. Vol. 11 (15). P. 2301.
22. Kemmerling B., Schetter C., Wirkus L. The logics of war and food (in)security. *Global Food Security*. 2022. Vol. 33.
23. Chen J., Kibriya S., Bessler D., Price E. The relationship between conflict events and commodity prices in Sudan. *Journal of Policy Modeling*. 2018. Vol. 40 (4). P. 663–684.
24. Wirkus L., Piereder J. Early warning systems for drought and violent conflict – toward potential cross-pollination / E. Mapedza, D. Tsegai, M. Bruntrup, R. Mcleman (Eds.), Drought Challenges: Policy Options for Developing Countries. Current Directions in Water Scarcity Research. Vol. 2. Amsterdam: Elsevier, 2019. P. 165–181.

25. Matar L. The Resilience of Syrian Agriculture. *Journal of Labor and Society*. 2022. Vol. 25. Issue 2. P. 175–197.
26. Sowers J. The Saudi Coalition's Food War on Yemen. *Middle East Report*. Winter, 2018.
27. Mundy M. The strategies of the coalition in the Yemen war. *World Peace Foundation*. 2018. URL: <https://sites.tufts.edu/wpf/files/2018/10/Strategies-of-Coalition-in-Yemen-War-Final-20181005-1.pdf> (дата звернення: 01.12.2022 року)
28. De Waal. *Mass Starvation: the History and Future of Famine*. John Wiley, Hoboken, 2017.
29. Lin T. K., Kafri R., Hammoudeh W. *et al.* Pathways to food insecurity in the context of conflict: the case of the occupied Palestinian territory. *Conflict and Health*. 2022. Vol. 16. Issue 38.
30. White P. War and Food Security in Eritrea and Ethiopia, 1998–2000. *Disasters. Special Issue: Food security in complex emergencies*. 2005. Vol. 29. Issues 1. P. 92–113.
31. Giustozzi A. *The Taliban at War 2001–2018*. London: Hurst, 2019.
32. Eklund L., Degerald M., Brandt M., Prishchepov A.V., Pilesjö P. How conflict affects land use: agricultural activity in areas seized by the Islamic State. *Environmental Research Letters*. 2017. Vol. 12 (5). P. 1–10.
33. International Crisis Group. *Islamic Terrorism in the Sahel: Fact of Fiction? Africa Report*. № 92. Dakar, Brussels (2005).
34. Oberschall A., Seidman M. Food coercion in revolution and civil war: who wins and how they do it. *Comparative Studies in Society and History*. 2005. Vol. 47 (2). P. 372–402.
35. BBC News Online. *Casualties mount in Horn*. 15 May 2005. URL: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/747903.stm>. (дата звернення: 01.12.2022 року)
36. Ide Tobias. Climate war in the Middle East? Drought, the Syrian civil war and the state of climate-conflict research. *Current Climate Change Reports*. 2018. Vol. 4 (4). P. 347–354.
37. Linke A.M., Ruether B. Weather, wheat, and war: Security implications of climate variability for conflict in Syria. *Journal of Peace Research*. 2021. Vol. 58 (1). P. 114–131.
38. M. Van Leeuwen, G. Van Der Haar. Theorizing the land-violent conflict nexus. *World Development*. 2016. Vol. 78. P. 94–104.
39. Arias M.A., Ibáñez A.M., Zambrano A. *Agricultural Production amid Conflict: Separating the Effects of Conflict into Shocks and Uncertainty*. HiCN Working Paper 245, 2017.
40. Григор'єва Х.А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: досвід іноземних держав. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу*: тези доповідей учасників Міжн. наук.-практ. онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 107–109.
41. Bentley A. R., Donovan J., Sonder K. *et al.* Near- to long-term measures to stabilize global wheat supplies and food security. *Nature Food*. 2022. Vol. 3. P. 483–486.
42. The war in Ukraine is exposing gaps in the world's food-systems research. *Nature*. 2022. Vol. 604. P. 217–218.
43. Костяшкін І.О. *Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні*: монографія. К.-Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. 429 с.